

השראת השכינה בזמן ברכת מנשה ואפרים

הרב צדוק אליאס

ויהי אחרי הדברים האלה ויאמר ליוסף הנה אביך חולה, ויקח את שני בניו עמו את מנשה ואת אפרים: ויגד ליעקב ויאמר הנה בנך יוסף בא אליך, ויתחזק ישראל וישב על המטה... וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה: ויאמר יוסף אל אביו בני הם אשר נתן לי אלקים בזה, ויאמר קחם נא אלי ואברכם (בראשית מח, א-ב; ה-ט).

המפרשים התקשו כאן, כיצד יתכן שיעקב אבינו לא זיהה את שני נכדיו, שהרי כבר שבע עשרה שנה שהם היו אִתּוֹ, ובפרט אפרים שהיה משמש לפניו תמיד (רש"י מח, א)! אמנם לפי פשט הפסוקים, כהו עיניו של יעקב אבינו והוא ראה בצורה מעומעמת, ומחמת כן הוא לא זיהה אותם, ושאל את יוסף מי הם. אולם גם על כך יש לשאול, מדוע יוסף עונה לו - בני הם אשר נתן לי אלקים בזה, היה לו לומר בפשטות - אלו מנשה ואפרים, שהרי הוא כבר הכיר אותם וידע שהם בניו, ואילו מסגנון התשובה של יוסף משמע, כאילו יעקב לא ידע שיש לו בנים. ועוד קשה, שאם הייתה כאן רק בעיה של ראייה בלבד, לא היה לתורה לכתוב זאת כלל, או שהיא הייתה כותבת זאת בקצרה או ברמז, אריכות הדברים אומרת דרשני.

ואכן, דרשו חכמים במדרש (תנחומא ויחי ו, והובא כאן ברש"י), שיעקב ידע שהם מנשה ואפרים ובקש לברכם, והסתלקה ממנו שכינה לפי שעתיד ירבעם בן נבט ואחאב לצאת מאפרים, ויהוא בן נמשי לצאת ממנשה. ולכך הוא שאל מי אלה, דהיינו - מנין יצאו אלו שאינם ראויים לברכה? ויוסף אמר לו - בני הם אשר נתן לי אלקים בזה, שהראה לו שטר אירוסין ושטר כתובה, ובקש יוסף רחמים על הדבר ושרתה רוח הקודש על יעקב. זהו שאמר הכתוב: "ואנכי תרגלתי (הרגלתי, גרמתי) לאפרים קָחָם על זרועותיו" (הושע יא, ג), תרגלתי רוחי ביעקב בשביל אפרים, עד שלקחם על זרועותיו¹.

1 בספר מי מרום (ה, עמ' קי-קי"א) באר ע"פ המדרש הזה את פשט הפסוק, שיעקב שאל "מי אלה?" בגלל שהוא לא זיהה אותם כבניו של יוסף, שכן החטאים העתידיים גרמו לו הסתר של רוח"ק, עד שהוא לא הכיר שאלו בניו של יוסף.

יש לשאול על דברי המדרש כאן כמה שאלות. ראשית יש לשאול איך יתכן שיעקב יראה ברוה"ק, שעתידים בניהם של מנשה ואפרים לחטוא, הרי רק ידיעה של הקב"ה היא לבדה אינה מבטלת בחירה, ולא יתכן שאדם ידע מראש, מה תהיה בחירתו של זולתו בעתיד. ואע"פ שידיעה זו של יעקב מקורה ברוה"ק, מכל מקום היא עדיין בגדר של ידיעה אנושית, ולא יתכן שיעקב ידע שירבעם ויהוא עתידים לחטוא, ועם כל זה תהיה להם בחירה חופשית.

עוד יש לשאול על שאלתו של יעקב: "מי אלה?", וכמו שבאר כאן רש"י: "מנין יצאו אלו שאינם ראויים לברכה?", וכי לא הכיר יעקב את כלתו, היא אסנת אשתו של יוסף? ומה לו ליוסף להראות לו את שטר האירוסיין, ואת שטר הכתובה שהוא כתב לה? ועוד יש לשאול על המשך דברי המדרש, שיוסף מבקש רחמים על הדבר וחוזרת רוח"ק ליעקב, כנרמז בפסוק "ואנכי תרגלתי לאפרים" וגו' - מדוע הזכיר כאן רק אפרים, הרי גם מנשה התברך כאן ע"י ליעקב, וגם בשבילו היה צריך יוסף לבקש רחמים, שתשרה רוח"ק על יעקב כדי שיברכנו?

הנה במסכת כלה רבתי (ג, ט) נאמר כך: "העבר רצונך מפני רצון שמים, שכן מצינו ליעקב שלא נשק ליוסף (בזמן שנפגש עימו לראשונה), דכתיב: "וירא אליו ויפול על צואריו, ויבך על צואריו עוד" (בראשית מו, כט), ולא נאמר כאן שיעקב ויוסף נשקו זה את זה, כפי שנזכר אצל האחים (שם מה, טו), אמאי לא נשק ליה? סבר איידי דגלה אטעיניה נשי אגב שופריה (שמא בגלותו חטא בנשים מחמת יופיו)². וממשיכה הברייתא שם ואומרת, שמחמת כן יעקב גם לא הניח ליוסף לנשק אותו, ויוסף בכה על כך, אמנם לאחר מותו של יעקב יוסף נשק לאביו, ואמר - שלושים ותשע שנים ולא נשקתי לפיו של אבא, ועכשיו אני קובר אותו ולא מנשק אותו?

ומוסיפה הברייתא, שזה מה שנאמר אח"כ: "וירא ישראל את בני יוסף, ויאמר לו מי אלה", וכי עד עכשיו לא הכירם? אלא הוא שאל את יוסף אם הם נולדו בכתובה, וכיון שהראה לו יוסף את הכתובה, התיישבה דעתו ונשק אותם בשביל יוסף.

על פי מדרש זה, עלינו גם לבאר: מדוע שאל יעקב על הכתובה של אסנת, ומחמת כן התיישבה דעתו של יעקב עליו, בענין ברכת מנשה ואפרים?

מדרש זה הובא גם בפסיקתא (פ"ג אות ד) בתוספת ביאור:

2 בהמשך המדרש שם הובא, שצפה יעקב ברוה"ק שיוסף התחמם כנגד אשת פוטיפר, שנאמר: "ותשב באיתן קשתו" (בראשית מט, כד), ולכך נמנע מלנשק אותו.

התחיל יעקב לומר לו מי אלה, הרי שבע עשרה שנה ישבו אצלו, והוא אומר לו מי אלה?! אלא שצפה ב' עגליו של ירבעם, שהוא החטיא את ישראל ואומר להם: 'אלה אלוהיך ישראל'. דבר אחר, מהן "מי"? אלו חמש מאות אלף שהלך (שנפלו) ישראל במלחמה, התחיל יוסף מבקש, ואמר לו: אבא! בני צדיקים הם כמותי - "בני הם". מהו "בוה"? שהביא את אסנת אמם לפני אביו, א"ל: אבא, בבקשה ממך אפילו בשביל הצדקת הזו, א"ל: קחם נא אלי ואברכם. הביאם אצלו, התחיל מגפפן ומנשקן ושמה בהם, אמר שמא מתוך שמחה תשרה עליו רוה"ק, ולא חזרה עליו רוה"ק. כיון שראה יוסף צרתו נטלם ויצא לו לחוץ, ונפל על פניו והרביצם על פניהם ומבקש רחמים, אמר רב: מיד אמר הקב"ה לרוה"ק: עד אימתי יהיה יוסף מצטער! הגלי מהרה והכנסי ביעקב כדי שיברכם.

מתבאר כאן במדרש, שסילוק השכינה נגרם בגלל העגלים של ירבעם, שהוא אמר עליהם לישראל - "אלה אלוהיך ישראל". גם יהוא בן נמשי נתפס על אותו עוון, שכן נאמר בו "ויהוא לא שמר ללכת בתורת ה' אלהי ישראל בכל לבבו, לא סר מעל חטאות ירבעם אשר החטיא את ישראל" (מלכים ב' י, לא). יש דבר נוסף המשותף לירבעם ויהוא, והוא ששניהם היו תחילה צדיקים אלא שאח"כ חטאו. בענין ירבעם אמרו חכמים, שבתחילה הוא היה צדיק (והרד"ש אחרי מות, מח ע"א), ועוד אמרו עליו, שהוא היה ת"ח גדול ולמד תורה מפי אחיה השילוני, וכן נאמר עליו שהקב"ה שלח לו שיחזור בו, והוא יטייל עימו ועם בן ישי בגן עדן (סנהדרין קב.). כך גם היה יהוא בן נמשי, שאמר לו הקב"ה: "יען אשר הִטִּיבְתָּ לעשות הישר בעיני, ככל אשר בלבבי עשית לבית אחאב, בני רְבָעִים ישבו לך על כסא ישראל" (שם ל), וכפי שנכתב שם בפירוט רב, איך הלך יהוא בדרכי ה' וביער את עובדי הבעל מישראל, אלא שאח"כ הוא חטא בחטאות ירבעם. ויש לשאול לפ"ז, איך נגרם ששני צדיקים אלו כשלו בעוונם בעגל הזהב?

הנה כפי שהובא לעיל בפסיקתא, בגלל ירבעם שיצא מאפרים נפלו מישראל במלחמת אחים חצי מיליון אנשים. הכוונה למלחמה הנזכרת בדברי הימים (ב, פרק יג), שהייתה בין ירבעם לאביה מלך יהודה, כאשר בתחילתה של המלחמה עולה אביה לראש הר צְמָרִים אשר באפרים, ומדבר אל כל ישראל ומוכיחם על שעזבו את ה' ונטו אחרי עגלי הזהב. דבריו נפלו על אזניים ערלות, וירבעם יצא לקראתו למלחמה, ואולם ה' עזר למלכות יהודה כי נשענו עליו, ונגף את ירבעם ואת ישראל לפני אביה, כאשר במלחמת אחים זו העקובה מדם נפלו חמישים רבוא מישראל, וכפי שרמזה על כך התורה בדברי יעקב "מי אלה".

והנה, בפסוקים שבסוף המלחמה נכתב כך: "ולא עצר כח ירבעם עוד בימי אביהו, ויגפהו ה' וימות" (שם, פסוק כ), ואמרו על כך חכמים (ירושלמי יבמות טז, ג [עו:]): "אתה סובר שהוא ירבעם (שמת), אינו אלא אביה, ולמה ניגף?... על שבאה ע"ז לידו ולא ביערה". הכוונה כאן למה שכתוב שם בפסוקים: "וַיִּרְדֹּף אֲבִיָּה אַחֲרַי יִרְבֵּעַם וַיִּלְכְּדוּ מִמֶּנּוּ עֲרִים, אֵת בֵּית אֵל וְאֵת בְּנוֹתֶיהָ..." (שם ט). נמצא, שאחרי שאביה בעצמו הוכיח את כל ישראל על עגלי הזהב אשר עימהם, הוא אינו מבער בעצמו את העגלים הללו שנפלו לידו, ומשאיר אותם שם במקומם, למרות שהוא כובש את בית אל. היתכן כדבר הזה?!

את אותה שאלה יש לשאול גם על ישראל במדבר, שאחרי שהתגלה ה' לעיניהם ודבר עימהם פנים בפנים, סרו מהר מן הדרך אשר צוה אותם, ועשו להם אלהי זהב. אמנם כבר באר הרמב"ן באריכות (שמות לב, א) והוכיח מהפסוקים, שלא היה זה חטא ממש של ע"ז, שכן ישראל בקשו מאהרן שיתן להם דבר תמורת משה, שעל ידו תשרה השכינה בישראל, וידעו את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו, ודרשו ממנו שיעשה להם כמין כרובים שתשרה השכינה שם, ומכח כן יקבלו ישראל נבואה מאת ה'. הנה אין בזה משום חטא של ע"ז, אלא הם עברו בזה על ציווי ה', שהדגיש להם מעיקרא ואמר: "לא תעשון איתי אלהי כסף, ואלהי זהב לא תעשו לכם" (שמות כ, ט).

אלא שאח"כ הסתאב החטא הזה ונעשה עבודה זרה ממש, במה שהשתחוו לעגל וזבחו לו, ועזבו את כוונתם הראשונה שהייתה לשם ה' יתברך, ומחמת כן לא הוריד ה' את משה מן ההר מיד ביום הראשון, כי אם למחרת כאשר קמו העם לאכול ולשתות ולצחק כדרך עובדי אלילים (עיין בכל זה באריכות ברמב"ן שם לב, ד-ז). נמצא שעם ישראל במדבר, וכן שלושת המלכים - ירבעם, יהוא ואביה, כולם התחילו מנקודה גבוהה, ונפלו מדרגתם לבור תחתיות ע"י עגל הזהב, מדוע זה כך? מה יש בעגל הזהב שהוא יכל להפיל כל כך את ישראל?

תחילה נבאר מדוע החטא של ישראל היה דווקא בדמות של עגל. בחז"ל הובא שעגל זה, הוא אחד מארבע החיות שבמרכבה (שמות רבה ג, ב). כמו כן אמרו חכמים, שהעגל הזה שנעשה במדבר, קשור לכך שיוסף נמשל לשור, והוא הטס שעליו כתב משה "עלה שור", כאשר הוא העלה את ארונו של יוסף מהנילוס (תנחומא כי תשא, ט). מהי המשמעות של כל הדברים הללו?

הנה יוסף מיוחד מכל השבטים בנטיה שיש לו אל העולם הזה, הוא יודע שבעים לשון - שפת כל העמים בעולם, והוא השליט על הארץ והוא המשביר לעם הארץ,

הוא יכול ומתאים להיות המשנה למלך במצרים. כבר בצעירותו של יוסף הוא היה מחובר את עניני העוה"ו, ונהג לסלסל בשערו ולעשות מעשי נערות, אולם לעולם הוא היה בבחינת צדיק יסוד עולם, הנקודה החיצונית אצלו לא הייתה מנותקת ממקורה הפנימי, גם בהיותו מונח בעומק ערוות הארץ. האחים זיהו אצלו את הנטייה הזו, וראו בה סכנה לבית יעקב, לכך הסכימה דעתם למכור אותו לבין העמים - אולם הם נבהלו לראות שהוא מצא את מקומו בראש מלכות מצרים, ולמרות כל זאת הוא נשאר בצדקתו הראשונה. רק אז נוכחו לדעת שנטייה זו יש לה מקום בקודש, ולא רק זאת אלא שהוא יכול לגרום לכל מצרים למול (בראשית רבה ז, 1), ולהחליש בכך במעט את ערוות הארץ.

כמו אצל יוסף, גם במלכות ישראל הייתה הנקודה הלאומית הצד הבולט והמודגש, שלא כמלכות יהודה שהעדיפה להתמקד סביב ביהמ"ק אשר בירושלים. גם בניו של יוסף קבלו את תכונותיו, וכמו שנאמר בברכת יעקב: "זורעו יהיה מלא הגוים" (בראשית מח, יט). אמנם אצל הבנים, המרוחקים יותר מהשורש, הסכנה של הקלקול גדולה שבעתיים, "אפרים בעמים הוא יתבולל" (הושע ו, ח). הקשר הזה אל חיצוניות העולם יכול להיות חרב פיפיות, ולא גלו מלכות ישראל אלא מתוך שקיעה ביין ובהנאות חומריות (שבת קמז:).

השור מסמל את העוצמה החומרית של העולם, "ורב-תבואות בכח שור" (משלי יד, ד), זהו כוחו של יוסף הצדיק שיודע לחבר את העולם אל מקורו בקודש. לפיכך, גם האבן שלו בחושן היא אבן השוהם השחורה כמו השור (במדבר רבה ב, ז), והיא מסמלת את חשכת הגלות והחומר, שיוסף הגולה לשם יכול להאיר את החשיכה הזו, בבחינתו שהיא "אור זרוע לצדיק" (תהילים צז, יא).

כך הוא גם השור הנמצא במרכבה: "ופני השור מהשמאל לארבעתן" (יחזקאל א, י), הנטייה החומרית-חיצונית של העולם מחוברת היא אל הקודש, דרך השור הנמצא בשמאל המרכבה של מעלה. חשבו ישראל, שדרך השור אשר בשמאל, תשרה עליהם השכינה במדבר - מקום השממה הגשמית והרוחנית. אולם הנטייה אל השמאל כאשר היא מחוברת למקור החיים, יכולה להפוך חיש מהר לנטייה חיצונית עם עוצמה אדירה, שפח-כחָה מן המקדש הוא יוצא, וכל סטייה קטנה במקור החיים, יכול לגרום לעוות עצום למטה, בעוה"ז השפל.

זה מה שקרה לעם ישראל במדבר, וזה מה שקרה לשלושת המלכים, שהתחילו את דרכם בקודש וסיימו אותה בדרך קלקול, מחמת החיבור אל העגל אשר בשמאל, ומשם הסתלפו הדברים והגיעו לע"ז ממש, עם יצרים קשים של בית ראשון (וכמו

שאמר מנשה לרב אשי, שאם אתה הָיִיתָ בימינו, לא הָיִיתָ מחזיק מעמד כמונו וחוטא יותר מאיתנו (נסהדרין קב:).

ורוה"ק צווחת ואומרת: "שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה" (ישעיהו מ, כו), "מי" ו"אלה" מרכיבים את שם אלקים (תיקוני זהר מט), לאמר "מי" שהוא ה' הנעלם מכל רעיון, הוא זה שברא את כל "אלה" - כל הדברים החיצונים של העוה"ז, כי הוא לבדו יחיד ובעל הכוחות כולם, ומי שינתק את "אלה" מה"מי", יגיע ל"אלה אלהיך ישראל".

כאשר יעקב עומד לברך את נכדיו מנשה ואפרים, מסתלקת ממנו רוה"ק. יעקב מבין מיד שיש בעיה לברך את בני יוסף, הוא מבין שיש בעיה בזרע היוצא מבנו הצדיק, שכן גם אם יוסף הוא צדיק בעצמו, מ"מ בבנים יש קלקול בתולדה שצריכה זיכור ותיקון, ואם הוא היה מברך כך את בני יוסף, הקלקול היה ג"כ מתברך עימם, ויהיה כאן שורש פורה ראש ולענה. מחמת כן הוא שואל את יוסף בנו: "מי אלה", לאמור: יש כאן, בזרעך, בעיה של פירוד בין "מי" לבין "אלה", יעקב לא רואה את ירבעם ויהוא ממש חוטאים בעגל, אלא הוא רואה את השורש של יצה"ר הקיים בזרע, ואם יש קלקול בשורש מן הסתם זה יופיע אח"כ באחד מן הבנים. ואין כאן ביטול בחירה כלל, שלא נגזר מעולם על אדם זה או אחר שיחטאו מכח הפגם שבשורש, אולם הפגם הזה קיים כבר כעת, וכל זמן שהוא עומד מול יעקב אבינו, אין הוא יכול לברך את בני יוסף, ולכך מסתלקת ממנו השכינה.

יעקב בצרתו שואל את יוסף בנו: "מי אלה"? מנין יצאו אלה שאינם ראויים לברכה, מהו מקור הבעיה שהולידה את הפגם הזה בשורש? ועל כך עונה יוסף: "בני הם אשר נתן לי אלקים בזה", שכן אימם היא אסנת בתם של שכם בן חמור ודינה (פרקי דרבי אליעזר פרק לח), אמנם למרות זאת היא צדיקה כמו בעלה, ובניה הם צדיקים ומתייחסים אל צדקת יוסף - "בני הם", וכאן מראה יוסף ליעקב את שטר הכתובה.

כאן יש מקום לשאול מהו לשון "כתובה"? וכי שאר השטרות חוץ מהכתובה אינם כתובים?! ועוד, מדוע היא נקראת "כתובה" ולא "כתובה"? ובכלל יש לשאול מהי החשיבות של כתיבת הכתובה, שהיא רק שטר בו כתובים הדברים שאדם מתחייב לאשתו - הרי גם אם הוא לא יכתוב לה כלום, מ"מ הוא מתחייב לה כפי מה שמגיע לה מדאורייתא או מדרבנן?

אמנם, אמרו חכמים שאין קשר גמור של נישואין ללא הכתובה, ואין דעתה של הכלה מתיישבת עליה, עד שיכתוב לה חתן כתובה ויתן לה, ובלעדי זה לא סמכה דעתה ודמי לביאת זנות (כתובות נז:), וכמו הקב"ה וכנסת ישראל שהם חתן וכלה,

תורה שבכתב - מצד הקב"ה, ותורה שבע"פ - מצד כנס"י, והחתן נותן לכלה תורה כתובה (מצודת דוד - טעמי המצוות לרדב"ז, מצוה קכה). נמצא שמה שכתוב בתוך שטר הכתובה הוא כנס"י - מקור ישראל (כתובה - כתוב בה, מכאן הדגש הפנימי), וכעת החיבור של החתן והכלה נעשה מתוך קדושה כדת משה וישראל, ולא מחמת יצרים חומריים חיצוניים.

יוסף מראה ליעקב את הכתובה שכתב לאסנת, כדי לברר את שורש החיבור ביניהם שנעשה בקודש, ועל ידי כך אולי תחזור השכינה ליעקב כדי שיוכל לברך את זרעו, אולם גם זה אינו עוזר. כיון שראה יוסף את אביו בצער, יצא ונפל הוא ובניו לפני ה', ביטול עצמי לפני ה', והרי הוא כמי שאינו כלל, שכן כל המציאות כולה היא לצורך גילוי מלכותו ואחדותו של ה', ואין כאן פנימיות ולא חיצוניות אלא רק ה' אחד. דבר זה גורם להחזרת השכינה ליעקב אבינו, וכעת הברכה שהוא יברך את נכדיו ברוה"ק, תפעל בהם את פעולתה המבורכת, כך יברך ישראל.